

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu'ndaki Milis Birlikleri

Militia Units in the Ottoman Army in the First World War

Adem ÖLMEZ

Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
Istanbul Medeniyet University Faculty of Education Sciences Department of
History, Istanbul/Turkey, ademolmez@yahoo.com orcid.org/0000-0003-3157-
1132

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi – Date Received	23 Ekim / October 2021
Kabul Tarihi – Date Accepted	8 Aralık / December 2021
Yayın Tarihi – Date Published	28 Aralık / December 2021
Yayın Sezonu	Aralık - December
Issue - Sayı	12

Atıf / Cite as: ÖLMEZ, Adem. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu'ndaki Milis Birlikleri: [*Militia Units in the Ottoman Army in the First World War*]. *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi – Katre International Human Studies Journal* 12 (December/Aralık 2021), 38-50. Doi: 10.53427/katre.1013759.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/katre/policy>

Copyright © Published by İstanbul İlim ve Kültür Vakfı / Istanbul Foundation for Science and Culture, İstanbul, Turkey. All rights reserved.

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusu'ndaki Milis Birlikleri

Adem ÖLMEZ

Öz

Bu makalede Birinci Dünya Savaşında oluşturulan milis birlikleri incelenmektedir. Savaşın başında asker ihtiyacı olan cephelerde eksikliklerin tamamlanması amacıyla milis birliklerinden yararlanma yoluna gidilmiştir. Bilindiđi gibi, Balkan Savaşları'ndan sonra, bir kısım ordu mensupları terhis ve tasfiye edildiğinden ordu sayısı 200.000'e kadar dūřmüřtü. Savařta bu sayıda askere sahip bir ordunun ihtiyaca cevap vermesi, mümkün değildi. İşte bundan dolayı, Birinci Dünya Savaşı başlarında asker sayısını artırmak için milis birlikleri oluşturma yoluna gidilmiştir. Bu yönelimde, Makedonya ve Trablusgarp tecrübesi yaşayan İttihadçıların önemli rolü olmuştu. Milis birlikleri, başta Sarıkamış Harekatı'nda önemli kayıplar veren Kafkas Cephesi olmak üzere, bütün cephelerde istihdam edilmişti. Milis birlikleri oluşturmak için iki yol tercih edildi. Bunlardan ilki gönüllü birlikler, ikincisi ise aşiret birlikleriydi. Gönüllü birlikler, başta muhacirler olmak üzere, Kürt, Laz, Acar ve diğer unsurlardan oluşturulmuştu. Başlarına Teřkilat-ı Mahsusa'dan komutanlar atanarak, kritik bölgelerde istihdam idildiler. Öte yandan, İkinci Meřrutiyet döneminde ihmal edilen Hamidiye Alayları'nın orduya kazandırılması, milis teşkilatının ikinci kaynağını oluşturmuştur. İkinci Abdülhamid döneminde kurulan Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın adı, Ařiret Hafif Süvari Alayları şeklinde değiştirilerek yeniden teşkilatlandırılmıştır. Bu düzenleme ile, eski önemini kaybeden birlikler, yeniden ahalinin ümit bağladığı kuvvetler arasına girdi. Birinci Dünya Savaşında 25-45 bin arasında milis birliği, cephelerde istihdam edilerek vatan savunmasına katkıda bulunmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı, Milis Kuvvetleri, Aşiret Süvari Birlikleri, Hamidiye Alayları.

Militia Units in the Ottoman Army in the First World War

Abstract

This article examines the militia units formed in the First World War. At the beginning of the war, militia units were used to complete the deficiencies in the fronts that needed soldiers. As it is known, after the Balkan Wars, the number of armies decreased to 200,000 as some members of the army were demobilized and liquidated. It was not possible for an army with this number of soldiers to respond to the need in the war. For this reason, militia units were formed at the beginning of the First World War to increase the number of soldiers. The Unionists, who had the experience of Macedonia and Tripoli, played an important role in this orientation. Militia units were employed in all fronts, especially the Caucasian Front, which suffered significant losses in the

Sarıkaş Operation. Two ways were preferred to form militia units. The first of these was voluntary units, and the second was tribal units. Volunteer units were formed mainly by refugees, Kurdish, Laz, Acar and other elements. Commanders from the Special Organization were appointed to their heads, and they were employed in critical areas. On the other hand, the recruitment of the Hamidiye Regiments, which were neglected during the Second Constitutional Era, to the army formed the second source of the militia organization. The name of the Hamidiye Light Horse Regiments, which was established during the reign of Abdülhamid II, was changed to Tribal Light Horse Regiments and reorganized. With this arrangement, the troops, which lost their former importance, became one of the forces that the people had hoped for again. During the First World War, between 25-45 thousand militia units were employed in the fronts and contributed to the defense of the homeland.

Keywords: History, Ottoman Empire, First World War, Militia Forces, Tribal Cavalry Units, Hamidiye Regiments.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'na girerken Osmanlı ordusu, nitelik ve nicelik bakımından zayıflamıştı. Ordunun önemli bir kısmı terhis edilmiş, subaylardan savaşlarda "ihmalî görüldüğü düşünülenler" emekliye sevk edilmişti. Ordunun sayısı 200.000'e kadar düşmüştü. Öte yandan Balkan Savaşları'nda istenilen sonucun alınamaması, ordunun moralini bozmuştu. Yeni savaşın arifesinde Osmanlı genelkurmayının yeni tedbirler almaktan başka çaresi kalmamıştı. Seferberlik ilan edilince, Harbiye Nazırı ve Başkomutan vekili Enver Paşa'nın asker sayısını artırmak ve güçlendirmek için aldığı tedbirlerden birisi de, milis birliklerinin askeri güç içindeki yerini artırmak olmuştur. İttihat ve Terakki liderleri Makedonya'dan alışık oldukları ve Trablusgarp ve Balkan savaşlarıyla tecrübelerini artırdıkları milis teşkilatlanması, Birinci Dünya Savaşı sırasında da başvurulan yöntemlerinden birisi olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusundaki milis birlikleri iki şekilde teşkil edilmiştir. İlki "yerel gönüllüler"den milis birlikleri oluşturulmasıdır. Trablusgarp Savaşı'nda etkin bir şekilde kullanılan bu yöntem, Birinci Dünya Savaşı'nda da kullanılması planlanmıştır. İkincisi ise Hamidiye Alayları'nın ıslah edilerek yeniden orduya kazandırılması fikridir. Bu birlikler II. Abdülhamid'i hatırlattığı için Meşrutiyet'in ilanından sonra, önce ihmal edilerek "gizli bir cezalandırma"ya maruz bırakılmış, daha sonra da yeni düzenlemelerle orduya kazandırılmanın yolları aranmıştır. Bu çalışmada her iki milis birliklerinin de sayısal olarak artırılması ve ordunun gücüne katılması çabaları incelenmektedir.

1. Birinci Dünya Savaşı'nda Gönüllü Milis Birlikleri

Balkan Savaşları'ndan sonra, yeni ordunun kuruluşu en az 500 bin asker gerektiriyordu. Ancak ordudaki mevcut asker sayısı

savaş sonrası terhisler nedeniyle 200 bine kadar gerilemişti. Bu süreçte asker sayısını artırmak için bir yandan düzenli birliklere asker alınırken, diğer yandan da gönüllü birliklerin yardımcı kuvvet olarak artırılması için çalışılıyordu. Başta Enver Paşa olmak üzere İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen komutanları Trablusgarp ve Balkan savaşlarında gönüllü milisler istihdam ederek önemli kuvvet kazandıklarından, yeniden bu birliklerden faydalanmak istiyorlardı. Bu amaçla 16 Mart 1913 (3 Mart 1329/7 Rebiülahir 1331)'te yayımlanan bir nizamname ile gönüllü birliklerin nasıl toplanacağı ve nasıl istihdam edileceği belli kurallara bağlanmıştı. Bu nizamnameye göre, istihdam edilmesi planlanan gönüllü milisler, "zorunlu askerlik ile yükümlü olmayan" ya da "askere alınması mümkün olmayan" birlikler olarak tanımlanıyordu. Bu birliklerin tabur veya bölük komutanları nizamiye subaylarından oluşturularak, düzenli ordu ile bütünleşme sağlanması esas alınmıştı. Kendi memleketleri ile anılan bu birlikler, savaş sırasında ihtiyaç anında hemen devreye gireceklerdi.¹

1914 yaz aylarında yapılan hesaplamalara göre, orduyu savaşa tam hazır hale getirmek için toplam 477.868 ere ve 12.469 subaya ihtiyaç vardı. Bu ihtiyaçların karşılanması için seferberlik sırasında etkin bir asker alma sistemi kullanılması gerekiyordu. Balkan Savaşı sonrasında ülkenin demografik ve toprak yapısının değişmesi, 340 bin zayıf ve 400 bin Müslüman muhacirin Anadolu'ya göç etmesi asker alma sistemindeki yenileşmeyi zorunlu kılıyordu. Bu amaçla 12 Mayıs 1914 (29 Nisan 1330/16 Cemaziyelahir 1332)'te *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı* kabul edildi. Bu kanuna göre, 18 yaşını dolduran herkes bir sonraki martta askerî yoklamalara davet edilecek ve 20 yaşında askere alınacaktı. Silah altı süresi piyade ve nakliye için iki; kara, musika ve jandarma birlikleri için üç; bahriye için beş sene kabul edilmişti. Olağanüstü durumlarda bu askerlik süreleri değiştirilebilecekti. Yeni sistem paralı askerliği kaldırıyor, artan subay ihtiyacını karşılamak için de yükseköğretim mezunlarının *ihtiyat zabiti* yapılması kararlaştırılıyordu.²

Gönüllü milis birliklerinin toplanması ve istihdam edilmesi Cemiyetin paramiliter istihbarat örgütü olan *Teşkilat-ı Mahsusa* tarafından yürütülüyordu. Trablusgarp ve Balkan Savaşı tecrübelerini yaşayan Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Dahiliye Nazırı Talat Paşa öncelikli olarak Kafkas Cephesi'nde gayrinizami harp yürütmek üzere, *Teşkilât-ı mahsûsâ merkez-i umûmisini* kurmuşlardı. Komisyonda Binbaşı Süleyman Askeri, Emniyet-i Umûmiye Müdürü Aziz Bey, Dr. Nazım Bey ve Atıf Bey yer alıyordu. Harbiye Nezareti'nde Süleyman Askeri başkanlığında oluşturulan bu birimde, başkanın istediği doğrultuda yazışmalar

¹ Tetik, Ahmet, *Teşkilat-ı Mahsusa, Umur-ı Şarkıyye Dairesi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014), 5.

² *Düstur*, İkinci Tertip, 6, 662; Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015), 114-115.

yapılıyor diğer üyeler etkili olamıyordu. Enver Paşa, bu kadro ile ülke genelinde milis güçlerini organize etmeyi tasarlıyordu. Bu amaçla Kürt aşiretleri yanında, Doğu Karadeniz’de Laz ve Acarlardan da faydalanmak istiyordu. Onlardan oluşturulan milis birliklerinin başına Cemiyet mensubu liderler atanarak kontrol altındaki güçler haline getirildi. Bu kuvvetler doğrudan orduya bağlı değildi ancak ordu ile koordineli çalışması esas alınmıştı. Ordu komutanlarından personel, silah, teçizat ve mühimmat alabiliyorlardı. Acil durumlarda birlik takviyesi bile yapılıyordu. Teşkilat-ı Mahsusa’ya bağlı olarak hareket eden bu gönüllü milisler Irak, Filistin, Hicaz, Libya ve hatta Balkanlar’da gerilla ve çete faaliyetlerini sürdürdüler. Balkanlar hariç birliklerin büyüklüğü yerel desteklerle alay seviyesinin üstüne çıkabilmişti.³ Kesin olmamakla birlikte Teşkilat-ı Mahsusa’ya bağlı milis kuvvetlerinin savaşın ilk yıllarında 30 bin kişi civarında olduğu tahmin edilmektedir. Teşkilat-ı Mahsusa’nın organize ettiği gönüllü milis birliklerin yoğun bulunduğu yer Kafkas Cephesi’ydi. Kafkaslardaki milisler düzenli orduların konvansiyonel faaliyetlerini destekleyen gayri nizami unsurlar şeklinde değil, tamamen bağımsız ve daha geniş kapsamda istihdam edilip kullanılmıştır. Burada dağıtılan afişlerde Müslümanların gayret ve hamiyetlerine seslenilerek, düzenli birliklere destek olunması istenmiştir.⁴ Savaşın başında yapılan planlama Sarıkamış Harekâtı’ndan sonra daha acil hale gelmiştir. 22 Aralık 1914’te 3. Ordu’nun 118.174 olan muharip gücünün savaş sonrası 42.000 kişiye düşmesi bu cephede milis istihdamını zorunlu kılmıştır.⁵

Gönüllü milisler oluşturulurken her türlü imkan değerlendirilmiştir. Hapishanelerde bulunan bedenen güçlü insanları cephelerde düşmana karşı istihdam edilmesi oldukça cazip bir fikirdi. Özellikle Kafkas Cephesi’nin zor şartlarında bu milislerin yararlı hizmetler yapacağı kesindi. Harbiye Nezareti’nden bölgeye gönderilen telgraflarda hapishanelerdeki nüfuzlu mahkûmlardan çete kurabileceklerin hemen serbest bırakılması istenmişti. Kuşkusuz bu uygulama mahkûmların kayıtsız şartsız serbest

³ Mesut Uyar & Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014), 488-497.

⁴ Kafkas Cephesi’nde dağıtılan bir afişte şöyle deniliyordu: “Rusya’nın başına gelen bu felaketten artık şimdiden istifade etmezsek ne zaman istifade edeceğiz. Daha ne zamana kadar bu kanlı devletin işkencelerine tahammül edeceğiz. Yeryüzünde 300 milyon İslam’ın halifesi olan kudretli padişahımız siz biçare İslamları esaretten kurtarmak ve gene peygamberimiz efendimizin mukaddes sancağı altına toplamak için orduy-ı humayunlarını silah altına topladı... Sizin de mücahit kardeşlerimizin galebesini kolaylaştırmak için düşmana zarar verecek her türlü fedakarlıkta bulunmanız farzdır... Ey ehl-i iman işte bizim sabahımız doğuyor...” (Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, 179).

⁵ Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2005), 73.

birakılması anlamına gelmiyordu; ancak uygun görülenlerin serbest bırakılması esas alınmıştı.⁶ Milis sayısını artırmanın bir kaynağı da muhacirlerdi. Balkan Savaşları'ndan sonra Anadolu'ya gelmiş ve göçmen olduğu için 12 Mayıs 1914 tarihli askerlik kanunu gereğince 6 yıl zorunlu askerlikten muaf olan bu kişiler, gönüllü birliklere katılarak düzenli ordulara yardımcı olmak istemişlerdir. Teşkilat-ı Mahsusa, muhacirlerden faydalanırken onların göçmek zorunda kaldıkları yerlerdeki zulümleri propaganda aracı olarak kullanmıştı. Mesela, Rus zulmüne uğrayarak memleketlerini bırakıp kaçmak zorunda kalan Çerkezler, Ruslara karşı savaşma konusunda oldukça istekliydiler.⁷

Seferberlik şartlarında birçok ulema da talebeleriyle birlikte cepheye koşmuştu. 1909'da askere alınmaya başlayan medrese talebelerinden, kapsam dışında kalanları da gönüllü birliklere katılmışlardır.⁸ Öte yandan Mevlevilerin oldukça aktif olduğu gözlemlendi. Mevleviler Meşrutiyet öncesi devlete mesafeli duran konumlarını değiştirerek, Meşrutiyet hükümetlerinin savaşçı politikalarına desteklemeye başladılar. Birinci Dünya Savaşı'nda kurulan Gönüllü Mevlevi Taburları cephelerde etkili çalışmalar yaptılar. Mart 1915'te tabura katılan gönüllü Mevlevi sayısı 1000'i geçmişti. Mevlevi taburlarından birisi Cemal Paşa'nın komutasındaki Şam'a gönderilmiş ve o bölgede ellerindeki sembolik silahlarla askeri savaşa motive edici dini konuşmalar yapmışlardır. Gönüllü taburu oluşturan tarikatlardan birisi de Bektaşilerdi. Bektaşi gönüllü taburlarına 7 bin kişi katılmıştı. Bektaşi gönüllü taburları, Mevlevi taburlarından farklı olarak, Kafkas ve Çanakkale cephelerinde muharip güç olarak da savaşmışlardı.⁹ Kafkas Cephesi'de etkili olan gönüllü milis kuvvetleri arasında, bölgede yetişen nüfuz sahibi ulemayı da saymak gerekir. Bunların arasında II. Abdülhamid döneminde İstanbul'a gelerek, meşrutiyet taraftarlarıyla birlikte hareket eden Bediüzzaman Said-i Kürdi'yi de saymak gerekir. Bediüzzaman talebeleri ile birlikte oluşturduğu gönüllü milis birliği ile Rus-Ermeni birliklerine mücadele etmişti. Talebeleriyle birlikte Van savunmasından Bitlis savunmasına kadar birçok yerde etkili hizmetlerde bulunmuştu.¹⁰ Özellikle Bitlis'in savunmasında büyük yararlılıklar

⁶ Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, 189-190.

⁷ Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, 194.

⁸ 1892'de uygulanmayan kur'a usulü 16 yıl ihmal edilmiş ve medrese talebeleri de bundan yararlanarak askere gitmemişti. Ancak meşrutiyetin ilanından sonra kur'a uygulamasına yeniden başlandı. Şubat 1909'da yeniden kur'a sınavları yapılmaya başlandı. 6 sene kur'a imtihanlarından muaf olanlar askere gitmeyecekti. (Hasan Yıldız, "Osmanlı'da Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Vakanüvis* 5/2 (Güz 2020), 1102).

⁹ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996), 121; Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, 209-211.

¹⁰ Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS)*, No, 41. Gömlek No. 36-2.

göstermiş, Rus-Ermeni birliklerini Bitlis'in dışında oyalayarak halkın şehri tahliye etmesi için zaman kazandırmıştı.¹¹ Bu mücadeleler sonunda da Bitlis'te yaralanarak Ruslar'a esir düşmüştü. Ayrıca Kafkas Cephesi'nde Kürt Musa, Şeyh Diyaeddin gibi aşiret reisi ve ulema da gönüllü milis birlikleri oluşturmuşlardır.¹²

Mart 1915'te Kafkas Cephesi'ndeki 3. Ordu'nun toplam 54.615 muharip personeline dahil ve bu ordunun emir komuta zincirine tabi 4.762 gönüllü milis vardı. Bunların 3.642'si Rıza Bey'in, 1.120'si ise Bahaeddin Şakir Bey'in silahlı çetelerinde istihdam edilmişti.¹³ Ancak bu sayı ihtiyaca cevap vermekten çok uzaktı.

2. Aşiret Alayları

Birinci Dünya Savaşı'nda istihdam edilen milis kuvvetlerinden birisi de Hamidiye Alayları'nın kalıntılarından oluşturulan birliklerdir. Bu birliklerin Birinci Dünya Savaşı'ndaki etkilerini anlamak için Meşrutiyet dönemindeki serüvenini gözden geçirmek gerekmektedir.

Bilindiği gibi, Hamidiye Alayları II. Abdülhamid'in şahsiyle bütünleşmiş projelerindendi. Bu nedenle Meşrutiyet'in 1908'de yeniden ilan edilmesi üzerine en çok merak edilen kurumlardan birisi Hamidiye Alayları'nın ne olacağı meselesi olmuştu. Bu mesele alay mensupları açısından önemli olduğu gibi, 1908 Meşrutiyeti'nin mimarı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları açısından da önemliydi. Cemiyet, Hamidiye Alayları'na sahip çıkarsa, Meşrutiyet'ten önce en çok eleştirdikleri bir kuruma sahip olacak, lağvetse imparatorluğun sınır boylarındaki sorunların çözümü zorlaşacaktı. Bu nedenle bir ortayol bulması gerekiyordu.

Meşrutiyet ilan edilince, Şark aşiretleri arasında ihtiyatlı bir sevinç yaşanmıştı. Ülkenin diğer kentlerindeki gibi aşiret bölgelerinde de Müslüman ve Hıristiyan ahali Meşrutiyet'in ilanını yarı resmi şenliklerle kutlamışlardı. Mesela Harput'ta ışıktandırılmış şehirde resmi bir gösteri yürüyüşü yapılmış, Erzurum'da Meşrutiyet asker ve sivil arasında şenliklerle karşılanmış, Diyarbakır'da ise "yiyici memurlar" hariç herkes Meşrutiyet'i sevinçle karşılamıştı.¹⁴ Ancak, Meşrutiyet'in ilanını takip eden dönemde aynı iyimser havanın devam etmediği görüldü. Cemiyet'in Hamidiye Alayları'na bakışını açığa vurması ile, Hamidiye reisleri endişeli bir şekilde beklemeye başlamışlardı. Çok geçmeden Hamidiye reislerinin bu bekleyişte haksız olmadıkları anlaşıldı. Daha

¹¹ Adem Ölmez, *Uzun Yürüyüş* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2012), 100.

¹² Adem Ölmez, "Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Akademik İncelemeler Dergisi* 9/2 (2014), 12-13.

¹³ Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, 179.

¹⁴ Janet Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Bölgeleri ve Kürt Aşiretleri*, çev. Renan Akman (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 175.

Meşrutiyet'in ilk ayında Ağustos 1908'de Hamidiye Alayları'nın sembol ismi Müşir Zeki Paşa görevinden alındı. Zeki Paşa, II. Abdülhamid'in bölgedeki en önemli temsilcisiydi. Hafiyeye Teşkilatı mensupları nasıl cezalandırılmışsa Zeki Paşa da aynı konumda algılandı. Zeki Paşa'nın ardından, bölgedeki en nüfuzlu kişi olarak görülen Milli Aşireti reisi İbrahim Paşa da hedef alındı. İbrahim Paşa hakkında İstanbul'a giden şikâyetler dikkate alınarak tutuklama kararı çıkarıldı. Bu karardan sonra resmi kuvvetlerden kaçmaya başlayan İbrahim Paşa, bir süre kendisini gizledikten sonra, Eylül 1908'de vefat etti.¹⁵ İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra, Milli Aşireti eski gücünü koruyamadı. Hamidiye statüsünde olmayan zayıf kuvvetler haline geldi. Bu arada hükümet diğer aşiretler üzerine de yürüdü. Kasım 1908'de milislerin bundan böyle redif askerleri olduklarını ilan etti. Milisler eski ayrıcalıklarını kaybettiler. Suç işlemeleri halinde sivil mahkemelere hesap verecekler, askeri suçlar için de askeri mahkemelere çıkacaklardı. Hükümet aşiretlere devlet tarafından verilen silahları toplayacak, ancak milisler kendilerine ait silahlarla kalacaklardı.¹⁶ Aşiretler üzerine yürüme, II. Abdülhamid'in tahttan indirildiği Nisan 1909'dan sonra daha da arttı. Meşrutiyet hükümeti Hamidiye teşkilatında nüfuzu artan paşaları hedefe koyunca, Hamidiye reisleri savunma reflekslerini geliştirmeye başladılar. Bu amaçla eski rejimde var olan imtiyaz ve güçlerini korumak için siyasi kulüpler kurmak, protesto gösterileri düzenlemek, isyan girişiminde bulunmak ve Osmanlı sınırından dışarı çıkmak başvurdukları yöntemlerdendi. 1910'a gelince nüfuzlu Hamidiye reislerinin çoğu sindirilmiş, reisler çevrelerindeki az sayıdaki kuvveti ile varlıklarını korumaya çalışıyorlardı. Bölgeye teftiş için gönderilen Kaymakam Mahmut Bey, Şubat 1910'da teftiş bitiminde en az beş yüz nefere sahip oldukları yazılan Hamidiye reislerinin sadece şahsi hizmetkârlarının kaldığını belirtiyordu.¹⁷ Bundan sonra Hamidiye Alayları'na "Hamidiye" sıfatından kurtaracak, yeni rejimle bütünleşmiş bir nitelik kazandırmak gerekiyordu.

Meşrutiyet hükümetleri Hamidiye reisleriyle uğraşırken, ülkenin doğu sınırlarındaki sorunların daha da kötüleştiğini gördüler. İttihad ve Terakki Cemiyeti yöneticileri II. Abdülhamid döneminde olduğu gibi Kürt reisleriyle ittifak etmenin hükümetin yararına olacağını düşünmeye başladılar. Nihai olarak II. Abdülhamid de Cemiyet de ülke bütünlüğünü merkezî bir yönetim anlayışı içinde kontrol etmek istiyorlardı. Meşrutiyet'in ilanının üzerinden henüz bir yıl geçmeden 1909 başlarında milis birliklerine yeniden ihtiyaç olduğu kanaati yaygınlaşmaya başlamıştı. Hamidiye Süvari

¹⁵ Selçuk Günay, "II. Abdülhamid Devri'nin Son Yıllarında Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'ta Aşiret Mücadeleleri ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 59/103-132 (1995), 26.

¹⁶ Klein, *Hamidiye Alayları*, 193.

¹⁷ Klein, *Hamidiye Alayları*, 198.

alaylarını tamamen kaldırmaktansa, yeniden düzene konulması uygun görüldü. Bu amaçla iki komisyon oluşturuldu. Trabzonlu Binbaşı Hacı Hamdi başkanlığındaki komisyon Rus hududuna yakın olan aşiretleri, Fahreddin Altay başkanlığındaki komisyon ise güneydoğu bölgelerindeki aşiretlere incelemek üzere gönderildiler. Bu komisyonlar gittikleri yerlerde alayların kayıt defterlerini kontrol ederek, ölenleri çıkarmış ve askerlik yaşı gelenleri ise deftere kaydetmişlerdir. Ayrıca alayların atları muayene edilmiş ve aşiret ileri gelenlerine yeni rütbeler verilmiştir.¹⁸ Hükümet bir yandan eski Hamidiye Alaylarını yeniden nasıl canlandırabileceğinin çarelerini ararken, diğer yandan halkın muhabbetini nasıl kazanacağını hesaplarını yapıyordu. 31 Mart Olayı'ndan sonra, Meşrutiyet rejimine muhabbeti artırmak için bölgeye temsilciler göndermeye başladı. Bunların içinde Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyyid Abdülkadir ve Şarkın tanınmış ulemasından Bediüzzaman Said-i Kürdi de vardı. Seyyid Abdülkadir Kasım 1909'da Van'a giderek eşrafa Meşrutiyet rejimine sahip çıkmalarına dair konferanslar verdi. Bediüzzaman ise 1909 sonlarında Van'a giderek aşiretler arasındaki seyahatinde ahaliye ve ulemaya Meşrutiyet'in güzelliklerini anlatmaya başlamıştı.¹⁹

3. Aşiret Alayları'nın Yeniden Düzenlenmesi

Cemiyet, Hamidiye Alayları'nın zayıflaması ile ortaya çıkan boşluğu doldurmak için, yeni arayışlar içine girmişti. Hamidiye Alayları'nı yeni bir kimlik ile yeniden organize etmek amacıyla, 4 Aralık 1910 (1 Zilhicce 1328/20 Teşrinisânî1326)'da *Aşiret Hafif Süvari Alayları Nizâmnâmesi* uygulamaya konuldu.²⁰ Bu nizamname 8 Nisan 1912 (20 Rebiülahir 1330/27 Mart 1328)'de *Aşiret Süvâri Alayları Hakkında Nizâmnâme* adı ile yenilenecek daha ayrıntılı hale getirildi. 1912 düzenlemesinde ilk nizamnamede özet geçilen birçok konu ayrıntılı bir şekilde inceleniyordu.²¹

Bu nizamnamelere göre Hamidiye Alayları'nın II. Abdülhamid'le ilişkisi kesilerek, bölgedeki asker potansiyelinin yeniden kazanılması hedefleniyordu. Yeni birliklerin adı *Aşiret Hafif Süvari Alayları* olacaktı. Böylece "Hamidiye" isminden kurtarılmış oluyordu. Hatta isim aranırken, "oğuz alayları" ismi teklif edilmiş ve bu teklif üzerine, Mahmut Şevket Paşa, "Güzel amma söylene söylene uyuz alayları olur, en iyisi aşiret alayları olsun" demiştir.²²

¹⁸ Bayram Kodaman, *Sultan Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası* (İstanbul: Orkun Yayınevi, 1983), 89.

¹⁹ Bediüzzaman Said-i Kürdi, aşiretleri dolaşarak Meşrutiyet'in güzelliklerini anlatmıştı. Meşrutiyet'in din dışı bir uygulama olduğunu söyleyenlere karşı, Meşrutiyet'in özünün Hz. Peygamber zamanındaki uygulamalarda saklı olduğunu söylemişti. Bu çabalar İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından doğu aşiretlerini yeniden kazanma çabaları olarak görülüyordu. (Ölmez, *Uzun Yürüyüş*, 99-114).

²⁰ "Aşiret Hafif Süvari Alayları Nizâmnâmesi", *Düstûr*, İkinci Tertib, 2/650-666.

²¹ "Aşiret Süvâri Alayları Hakkında Nizâmnâme", *Düstûr*, İkinci Tertib, 4/370-398.

²² Kodaman, *Doğu Anadolu Politikası*, 89.

Bu nizamnamenin kabulü ile Hamidiye Alayları ile ilgili bütün kurallar kaldırılıyor yerine yeni bir yapılanma öngörülüyordu. Alay teşkil edecek aşiretler belirli şartta bağlanıyordu. Burada en önemli konu aşiretlerin alay teşkil edebilecek nüfus yapısına sahip olup olmamasıydı. Bu nedenle “on iki senelik nizamiye efradından bir alay teşkiline müsaid” bir nüfusu olması şart koşulmuştu. On iki senelik nizamiye askeri ile *Hafif Süvari Alayları*'nın temellerinin oluşturulması düşünülmüştü. Mevcut 64,5 Hamidiye Alayı nüfusları bakımından yeniden yoklama yapılarak düzenlenecekti. Bir aşiret alay teşkilinde yeterince nüfusa sahip değilse, yakın aşiretlerden destekle alay kurabilecekti. Hafif Süvari Alayları'nın teşkil edildiği aşiretlerde barış zamanında ayrıca redif bölükleri teşkil edilmeyecekti. Yeni birliklerin yapısı da belirlenmişti. Alaylar, dört bölükten az altı bölükten çok olamazdı. Her bölük dört takımdan oluşacaktı. Her takım 32-48 kişiden oluşacağından bir bölük yaklaşık 160 kişiden; her alay yaklaşık 800 kişiden oluşacaktı. Bir aşirette birden fazla alayın kurulması dikkate alınırca ciddi bir askeri gücün oluşturulması planlandığı anlaşılmaktadır. Aşiret alaylarının idaresi müfettişlikler şeklinde düşünülmüştü. Birbirine yakınlıkları düşünülen birkaç alay dairesine bir müfettişlik merkezi oluşturulacaktı. Her müfettişlik merkezinin bir erkan-ı harbiye heyeti olacaktı. Alaylarda küçük zabitan kadro ihtiyaçlarını karşılamak için müfettişlik maiyetinde Dördüncü Ordu'dan bir nizamiye süvari bölüğü teşkil olunacaktı. Bu bölükler Aşiret Alayları'na eğitim için ihtiyacı olan küçük rütbeli subayları verecekti. Mıntıka müfettişliklerinde müfettiş olarak miralay veya mirliva, erkan-ı harb olarak yüzbaşı veya binbaşı bulunacaktı. Ayrıca mülazım, yüzbaşı ve yazıcı çavuşu bulunacaktı. Bu mintıka müfettişleri ordu süvari müfettişliğinin emri altında olacaktı. Aşiret Nizamiye Süvari Alayı kadrosunda ise nizamiyeden bir binbaşı rütbesinde alay kumandanı ile aşiretten binbaşı rütbesinde aşiret reisi bulunacaktı. Ayrıca nizamiyeden ve aşiretten olmak üzere kâtipler, aşiretten imam, nizamiyeden tabip, baytar, eczacı bulunacaktı. Bölüklerde nizamiyeden ve aşiretten kadrolarla şekillenecekti. Görüldüğü gibi bu müfettişlikler vasıtası ile Hafif Süvari Alayları'nın merkezi ordu ile entegrasyonunun sağlanması düşünülmüştü. Nitekim müfettişlik merkezlerinde oluşturulan Nizamiye Süvari Alayı, oluşturulan alayların eğitimini ve zabıt ihtiyacını karşılayacağından birliklerin “aklını” oluşturuyorlardı. Aşiretlerden asker alımı da kurallara bağlanmıştı. Aşiretlerde 18 yaşını dolduran kişiler süvari olabilecek ve 45 yaşına kadar bu görevde kalacaklardı. Bu yirmi yedi senenin ilk üç senesi iptidaiye, sonraki 12 senesi nizamiye ve son 12 senesi redif olacaktı. Seferberlikte üç yıllık başlangıç devresindeki ve son 12 senelik redif kısmı depo askeri olacaktı. İhtiyaç halinde göreve çağrılacaktı. Aşiretlerde Süvari Alayları redif taburları gibi asker toplama vazifesi görecekti. Bu iki daire yardımlaşarak vazifelerini

görecektir. Nizamnamede alaya dahil olanların nasıl vergi verecekleri de belirlenmişti. Aşiret Süvari Alayları'na dahil olanlar vergiden tamamen muaf değildi. Alay mensupları aşar ve ağnam vergisi ödemeye devam edeceklerdi. Ancak alaylara mensup olan ümera ve zabitan ile meratib-i selase fertlerinin temettü vergileri ile ikamet ettikleri evleri ile bu evlerin müstemilatı olan ahır, samanlık gibi yerler ile zaruri ihtiyaçlarını sağladıkları bahçe ve bostanlarından verilecek vergilerden muaftılar. Ayrıca bu muafiyet kendilerine ve aile fertlerine mahsustu. Aşiret alaylarından meratib-i sülüs efradının silahları, cephanesi, sancakları, flaması, sağlık ve yiyecek malzemeleri miri malından karşılanacaktı. Ancak aşiret mensubu ümera ve zabitan ile alayların nizamiye efradı at, eğer takımı, techizat ve kama, kılıç ve elbiselerini kendileri tedarik etmeye mecburdular. Nizamiye zabitanının bu tür ihtiyaçları devlet tarafından karşılanacaktı. Aşiretinden alay çıkan reisler binbaşı rütbesi ile bu alayın komutanı olurdu. Tensikat-ı cedideden dolayı boşalan ümera ve zabitanın yerine, atama yapılırken eğitim görmüş zabitlerin atanması gerekmekteydi. Aşirete mensub ümera ve zabitanın üç sene Nizamiye Süvari Alayları'nda eğitim görenek tasdikname alanlardan, yaş, sağlık ve özel durumları uygun olup, Türkçe okuma yazma bilenlerden isteyenler Nizamiye Süvari Alayları'nda istihdam edilebileceklerdi. Dördüncü Ordu bölgesinde küçük zabıt mektepleri açılacak, alınan 15-18 yaşındaki 40-50 öğrenci üç yıl eğitim gördükten sonra tasdiknamelerini alanlar çavuş olarak tekrar birliklerine döneceklerdi. Bu şekilde eğitim görenlerden aşiret ileri gelenlerinin çocukları, dört sene sonra, zabıt namzedi olacaklardı. Bunlar münhal kadrolara mülazım-ı sani olarak atanırlardı. Aşiret mensubu zabıtlerin terfi edebilmeleri tasdiknamelerinin olmasına bağlıyordu. Ancak savaş sırasında büyük yararlıklar göstermiş tasdiknamesiz zabıtlarda terfi ettirilecekti. Tensikat-ı cede gereğince yapılan yeniliklerde şartları tutmayan aşiret zabıtları ihtiyat birlikleri arasına alınacak ve redif bölüklerinde istihdam edilecekti. Aşiret mensuplarının bir aylık eğitimlerinin zirai faaliyetlerini sekteye uğratmaması için, talim zamanları hasat mevsimleri dikkate alınarak belirlenecekti. Seferberlikte aşiret alaylarının nasıl hareket edeceğine dair iradeler beklenerek, ihtiyat redif birlikleri gibi sefere katılacaklardı. Nakilleri de diğer askerler gibi yapılacaktı.²³

Aslında Hamidiye Alayları'nın dönüşümü anlamına gelen bu uygulama ile Aşiret Alayları genelkurmayın denetimine girmiş oluyordu. Bunun sağlayan en önemli faktör de komutanlarının nizamiyeden subaylar olmasıydı. Yukarıda değindiğimiz gibi her ne kadar alayların aşiretten komutanları oluyorsa da asıl yetkili komutan nizamiyeden subaylar oluyordu. Alayların II. Abdülhamid döneminde olduğu gibi başına buyruk özerk yapıları kalmamış,

²³ "Aşiret Hafif Süvari Alayları Nizâmnamesi", *Düstür*, İkinci Tertib, 2/650-666.

tamamen merkezi ordunun kontrolüne girmişti. Alayları katı kurallarla belirlenmeye ve yetki ve sınırlarının çizilmeye başlanması alay olabilecek aşiret sayısında önemli bir azalma görüldü. Daha önce, 64—65 kadar Hamidiye Alayı varken, bu sayı Meşrutiyet yıllarında 24'e kadar düştü. Bu uygulamaların başlamasından sonra, aşiretler alay sahibi olmak isteseler de şartları tutmamıştı. Bütün bunlara rağmen aşiretler II. Abdülhamid dönemindeki alışkanlıklarını sürdürerek, devlete hizmeti kendi konumlarını güçlendirmenin vasıtası olarak görecektir. Bu amaçla Milan aşireti reisi Mustafa Paşa'nın oğlu Abdülkerim, Balkan Savaşları'na asker gönderecek, Milli aşireti reisi İbrahim Paşa'nın oğlu Halil ise aşireti adına devlete bir uçak almayı teklif edecekti.²⁴

1910 nizamnamesine göre sadece göçebe aşiretlerin kurabileceği esasa bağlanan alaylar, 1914 asker alma kanununa göre önceden göçebe olup da sonradan yerleşik hayata geçen aşiretlere de alay kurma izni veriyordu. Bu şekilde 1914 yılında artan aşiret milisleri 20 bine kadar çıkmıştı.²⁵ Her ne kadar yukarıda bahsettiğimiz nizamnamelerde belirttiğimiz gibi, aşiret birliklerine nizamiyeden bir subay komuta edecekse de komuta kademesindeki aşiret reisleri etkili oluyor ve her aşiret ayrı ayrı konuşlanıyordu.²⁶ Bu milis birlikleri savaşın başlamasından sonra, 7-12 Kasım 1914 tarihleri arasında Köprüköy Muharebeleri'ne, 17-20 Kasım 1914 tarihlerinde Birinci Azap Muharebesi'ne katılmışlar fakat başarılı olamamışlardı. Eğitimsizlik ve disiplinsiz hareketleri bunda etkili olmuştu. Bundan sonra, ihtiyat süvari kolordusu kaldırılarak, Aşiret Alayları ihtiyat süvari tümenine bağlanmıştır. Bu aşiret birlikleri Sarıkamış harekâtından sonra da dağılarak bölgesel olarak savunmaya girişen milis güçleri haline gelmişlerdir.²⁷ Özellikle kendi memleketlerini savunmuşlardır.²⁸

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nda asker ihtiyacı, gönüllü milis birliklerinin istihdam edilmesini zorunlu kılmıştı. Bu uygulamayı ortaya çıkaran temel nedenler, savaşlardaki asker ihtiyacıdır. İhtiyacın karşılanmasında böyle bir yöntemin tercih edilmesinde savaş kurmaylarının milis teşkilatlandırma tecrübesinin de etkili

²⁴ Klein, *Hamidiye Alayları*, 204.

²⁵ Robert Olson, 1914'te aşiret alaylarındaki toplam insan sayısının 50 bin kişi olduğunu belirtmektedir (Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, 198).

²⁶ Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, 200. 2 Ağustos 1914'te seferberlik emrine eklenen ihtiyat birlikleri 5 tümenen oluşuyordu. Bu tümenlerin ayrıntıları için bk. (Mehmet Evsile, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", *Milli Birlik ve Beraberlik Paneli* (Kars: 23 Kasım 1995), 1-2.

²⁷ Evsile, "Milis Birlikleri", 3.

²⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Siyasi Kısmı Belgeleri (HR.SYS)*, No. 2872/2, Gömlek No. 172, 175.

olduğunu kabul etmek gerekir. Oluşturulan milis birliklerinde göçmenler, mahkûmlar, askerlikten muaf tutulmuş grupların yer almıştır. Ayrıca, II. Abdülhamid döneminde doğu sınır boylarında etkili olmuş Hamidiye Alayları'nın kalıntıları da yer almıştır. Eski niteliği ve niceliği kalmayan Hamidiye Alayları Meşrutiyet döneminde geçirdiği süreçten sonra, yeni rejime entegre olmaya çalışan zayıf kuvvetler haline dönüşmüştür. Birinci Dünya Savaşı başlayınca, aşiret milislerine ihtiyaç olduğu görülerek özellikle Kafkas Cephesi'nde değerlendirilmiştir. Bu birlikler diğer gönüllü birliklerle beraber, Kafkas Cephesi'nde Rus ve Ermeni saldırılarına karşı Müslüman ahaliyi korumaya çalışmışlardır.

Kaynakça

Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Kalem-i Mahsûs Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS)*. No, 41. Gömlek No. 36-2.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Siyasi Kısmı Belgeleri (HR.SYS)*. No. 2872/2. Gömlek No. 172.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Hariciye Siyasi Kısmı Belgeleri (HR.SYS)*. No. 2872/2. Gömlek No.175.

Birinci Elden Kaynaklar

"Mükellefiyet-i Askeriyye Kanun-ı Muvakkatı". *Düstur*. İkinci Tertib, 6, 662-703.

"Aşiret Hafif Süvari Alayları Nizâm-nâmesi". *Düstür*. İkinci Tertib, 2, 650-666.

"Aşiret Süvâri Alayları Hakkında Nizâm-nâme". *Düstür*. İkinci Tertib, 4, 370-398.

Çakmak, Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2005.

Nursi, Bediüzzaman Said. *Münazarat*. İstanbul: Yeni Asya Neşriyat, 2007.

İlter, Aziz Samih. *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*. Ankara: Genel Kurmay Basım evi, 2007.

Araştırma Eserler

Altınbilek, Hakkı & Kır, Naci. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekatı II*, Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1993.

Kodaman, Bayram. *Sultan Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*. İstanbul: Orkun Yayınevi, 1983.

Beşikçi, Mehmet. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.

Evsile, Mehmet. "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri". *Milli Birlik ve Beraberlik Paneli*. Kars: 23 Kasım 1995.

Günay, Selçuk. "II. Abdülhamid Devri'nin Son Yıllarında Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'ta Aşiret Mücadeleleri ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 59, 103-132. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1995.

Klein, Janet. *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*. çev. Renan Akman. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Köksal, Osman. *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-u Muvakkatı 29 Nisan 1330 (Osmanlı Devleti'nde Askeralmada Son Durum)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987.

Ölmez, Adem. "İttihad ve Terakki'nin Tensikat Politikası ve Uygulamaları". *100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu 12-15 Kasım 2014*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi-Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 2014.

Ölmez, Adem. "Ölüm ve Zulmün Üç Hali: Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Cephesi". *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Akademik İncelemeler Dergisi*. 9/2 (2014), 1-22.

Ölmez, Adem. *Uzun Yürüyüş*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2012.

Tetik, Ahmet. *Teşkilat-ı Mahsusa, Umur-ı Şarkıyye Dairesi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, C.III, 6. Kısım (1908-1920). Ankara: Genelkurmay Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı Yayınları, 1996.

Uyar, Mesut & Erickson, Edward J. *Osmanlı Askeri Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.

Yıldız, Hasan. "Osmanlı'da Medrese Talebelerinin Kur'a İmtihanlarından Muaf Tutulmalarının Sebep ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme". *Vakanüvis*, 5/2 (Güz 2020), 1074-1125.